A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete*

A Hartvik-agenda (a továbbiakban: H) a magyarországi liturgiatörténet, és általa sok más terület, például a színjátszás vagy a prédikációirodalom egyik legkorábbi, és a legkorábbiak közül biztosan legjelentősebb emléke. Kritikai kiadásán (komoly kutatástörténeti előzmények után)[1] jelenleg dolgozunk. Bár a kódex legnagyobb része az egyházi év különleges szertartásait tárgyalja, első és utolsó fejezetei más, eddig kevesebb figyelemre méltatott rítusokat közölnek. Liturgikus rendjének más forrásokkal való összevetése során bebizonyosodott, hogy ezek közül a kiközösítés *(excommunicatio)* és a visszafogadás *(receptio* vagy *reconciliatio)* liturgiája abban az értelemben sajátos, hogy ezeket általában nem ilyen változatban tartalmazzák a korabeli európai gyakorlatot bemutató gyűjtemények.[2] Filológiai-liturgiatörténeti értelemben is kínálkozik tehát a feladat: föltárni a párhuzamokat és azonosítani a „magyar" változat előzményeit, jellegzetes vonásait, de vallástudományi szempontból sem közömbös, hogy milyen gondolkodásmód kifejeződései voltak, hogyan illeszkedtek a rítussorba az e cselekményekben használt szavak és gesztusok, illetve hogyan alakította, rendezte az anyagot a középkori gyakorlat történelmi és területi-intézményi szinten.

Az a kiközösítési rítus, amelyet a pontifikálék, így a H is tartalmaznak, a középkori kánonjog szerinti nagyobb *(maior),* bírósági ítélet után kihirdetett

* A tanulmány az OTKA K 78680 kutatási programja és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[1] Zagráb, Metropolitanska Knjižnica MR 165. A kódex kutatásának legjelentősebb szakirodalmi tételei közül a következőket emeljük ki: Úttörő munka volt KNIEWALD D. Károly: „Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a", *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 1–21. Különösen a mintabeszédekkel foglalkozott újabban MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig.* Debrecen 2002. 49skk. A korábbi eredményeket is összefoglalja és a legrészletesebb liturgikai, illetve zenetörténeti elemzést adja SZENDREI Janka: *A „mos patriæ" kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében.* Balassi Kiadó, Budapest 2005. 66skk. Magam a kézirat egyházi évet leíró szakaszának rubrikaanyagát dolgoztam föl, és vontam le belőle általánosabb következtetéseket is: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei.* PhD értekezés, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program 2008. ld. http://doktori.btk.elte.hu/lingv/foldvary/diss 199skk.

[2] Az eddig föltárt referenciákat alább, a 27–30. jegyzetekben részletezzük; az alább közölt történeti-stilisztikai áttekintés is ezekre a szövegekre épül.

(ferendæ sententiæ), nyilvános *(publica)* kiközösítéseknek,[3] illetve a liturgikus könyvekben rögzített felosztás szerint ezek közül is a súlyosabbaknak, az úgynevezett anatémáknak felel meg.[4] Ezeket az illetékes ordinárius, azaz saját egyházmegyéjében a püspök mondhatta ki. Az anatémák „virágkora" —ha lehet ilyenről beszélni— a XI–XII. század volt, amikor e rítusoknak és általában az egyházi büntetéseknek még komoly társadalmi-politikai hatása volt, így az exkommunikáció az egyházi tekintély hatékony eszközének bizonyult, főleg a világi hatalom katonai vagy diplomáciai fölényével szemben.[5] A legkorábbi ilyen formulákat a VII. századra keltezik. Bár nem hiányoznak a XII. század utáni szerkönyvekből sem, jól érzékelhető, hogy az exkommunikáció társadalmi súlyának csökkenésével a rítus maga is rövidül, egyszerűsödik. A korábbi idők terjedelmes és hátborzongató, drámai gesztusokkal kísért átokformuláival szemben ez utóbbiak már viszonylag száraz, a kiközösítés tényét jogi nyelven kinyilvánító megfogalmazások.

A H exkommunikációs ordója a következőket írja elő:[6] A püspök a mise evangéliuma után végzi el a szertartást, bizonyára azért, mert az Egyház nyilvános életét érintő kérdésről van szó, így a vasár- vagy ünnepnapi mise jelenti azt a liturgikus keretet, amelyen az érintett gyülekezet többségének jelenlétét föltételezni lehet. Hasonló meggondolást követett egészen a legutóbbi időkig például az egyházirend egyes fokozataiba való fölvétel egyszeri, vagy a házassági szán-

[3] Auguste BOUDINHON: „Excommunication", in *The Catholic Encyclopedia V.* Robert Appleton Company, New York 1909. 2011. október 13. <http://www.newadvent.org/cathen/05678a.htm>.

[4] A hármas felosztás alapja Durandus Vilmos XIII. századi pontifikáléja, amely lényegében (és e tekintetben teljesen) azonos a Római pontifikále 1595-től 1961-ig érvényben lévő változatával, ld. Michel ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 88) 609. és *Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum.* Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum, Róma 1595. 637–638. = Manlio SODI — Achille Maria TRIACCA: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596).* Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1) 642–643. Az anatéma tkp. az *excommunicatio maior* nyomatékosabb, ünnepélyesebb változata, de jogi hatása nem különbözik amazétól.

[5] Az exkommunikáció és az interdiktum e szerepéről minden részletesebb egyháztörténeti munka beszámol, pl. Karl HEUSSI: *Az egyháztörténet kézikönyve.* Budapest 2000. (eredetije: *Kompendium der Kirchengeschichte.* Tübingen 1991. Ford. Magyar István) 196., 216–221. A püspökök és egyes oligarchák hasonló összeütközéseire utal számos, egyedi esetekre készült exkommunikációs formula, pl. az alább (35. jegyzet) idézett Marculf-gyűjtemény függelékében.

[6] A tanulmányban tárgyalt szövegek a kódex 17^{v}–19^{v} oldalain olvashatók.

dék háromszori kihirdetése *(publicatio)* három egymást követő vasárnap vagy kötelező ünnepnap nagymiséjén.[7] A szertartás az *Audistis dilectissimi* kezdetű allokúcióval indul, rokon források alapján föltehetőleg még az evangéliumolvasás helyén, az ambónál, amely máskor, például a mozgó ünnepek vízkereszti kihirdetésénél vagy a húsvéti gyertya szentelésekor is helyet adhat az evangéliumtól különböző szövegek megszólaltatásának.[8]

Az allokúciók vagy admoníciók, exhortációk, azaz figyelmeztetések, buzdítások a püspöki liturgiák jellegzetes elemei: a néphez vagy a közvetlenül érintettekhez szóló, retorikusan megfogalmazott szózatok.[9] Noha eredetileg talán a mintabeszédek közé tartoztak, azaz olyan szövegek voltak, amelyek mindössze tartalmi, szerkezeti és stiláris példát adtak a püspök saját megszólalásához, részben az „előre gyártott" szöveg kényelme, részben a szent szövegek kanonizálódásra való nagyobb hajlama miatt hamar állandósult és sokáig szinte érintetlenül hagyományozódott néhány jellegzetes változatuk. A bennük foglalt szövegelemek ugyanakkor cserélődhettek, kereszteződések, kihagyások vagy bővítések révén számos variáns jöhetett létre a viszonylag zárt formulakészletből.

[7] *Codex Iuris Canonici.* Typis Polyglottis Vaticanis, Róma 1917. Can. 998. és Can. 1023–1026., valamint *Pontificale Romanum* (4. jegyzet) 7., ill. 14; *Rituale Romanum Pauli V. Pont. Max. iussu editum.* Ex typographia Reverendæ Cameræ Apostolicæ, Róma 1614. 137. = Manlio SODI — Juan Javier Flores ARCAS: *Rituale Romanum. Editio princeps (1614).* Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2004. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5) 145.

[8] *Pontificale Romanum* (4. jegyzet) 539., ill. 544; *Missale Romanum Ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. Pii V. Pont. Max. iussu editum.* Apud heredes Bartholomæi Faletti, Ioannem Variscum et socios, Róma 1570. 199. = Manlio SODI — Achille Maria TRIACCA: *Missale Romanum. Editio princeps (1570).* Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1998. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 2) 255. Az utóbbi rubrikájának ősi eredetét támasztja alá, hogy a húsvéti gyertya oszlopa az evangéliumambó építményének része minden olyan római bazilikában, ahol az evangéliumambó egyáltalán megmaradt.

[9] Az *allocutio* kifejezést a H és a vele rokonságban álló források használják, ezért vettük át mi is. Nem összetévesztendő az újkori egyházi terminológiában bevett *allocutio*-val, amely a pápának a bíborosok titkos konzisztóriuma előtt a trónról súlyos ügyben elmondott beszédét jelenti. Mintabeszédeket még a *Pontificale Romanum* (4. jegyzet) is megőrzött a papi rendek föladásánál. A műfaj magyarországi kezdeteiről ld. MADAS Edit művét (1. jegyzet). Legjelentékenyebb, már magyar nyelvű ilyen beszédeinket Telegdi Miklós Agendariusa tartalmazza: *Agendarius. Liber continens ritus et cæremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, & aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus, parochi, & alii curati, in Diœcesi & provincia Strigoniensi utuntur* ... Nagyszombat 1583. (RMK I. 27. — RMNy 528); a beszédek hasonmás kiadása kísérő tanulmánnyal: FEKETE Csaba (kiad.): *Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2011. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 11).

A H-ban szereplő allokúció bennfoglaltan utal néhány megelőző mozzanatra, amelyek logikailag a szertartássor részét jelentik: a vétkes kánoni megidézésére és többszöri, nyilvános figyelmeztetésére a tulajdonképpeni kiközösítés előtt. A más forrásokhoz képest kissé rövidített szöveg magyar fordítása így hangzik:

> Hallottátok, kedveseim, az álnokságnak és hamisságnak mekkora és mily borzalmas cselekedeteit nem félt ő, az ördögtől sarkallva, elkövetni, és hogyan távozott el hitehagyás révén az egész keresztény vallás megtartásától szentségtelen elmével. Hallottátok, hogyan szólíttatott kánonilag elégtételre, de eljönni vonakodott; hogyan vetette meg, szívének füleit megkeményítvén, az igen üdvös intelmeket, holott azok meghallására, s hogy eszméljen föl[10] az ördög fegyverei közepette, melyek rabul ejtették, gyakorta figyelmeztettük. Az Úr mondja az Evangéliumban az efféle nyakas atyafiról, ki semmibe vette az egyházi megrovást: Ha az anyaszentegyházat nem hallgatja, legyen néked —úgymond—, mint a pogány és a publikánus,[11] azaz immár ne számíttassék a keresztények, hanem a pogányok közé, mert gyakran egyetlen rothadt tag az egész testet megfertőzi. És ezért az ily veszedelmes ‹vihar avagy›[12] dögletesség az Egyház testéből gyökerestül kiszakíttassék.

Az allokúciót követően a főesperes (archidiákonus) szólal meg. Neki, a püspök közvetlen alárendeltjének állandó liturgikus szerepe, hogy ünnepélyesen kihirdessen valamit, illetve hogy közvetítsen a püspök és a szertartásban érintett, de alacsonyabb hierarchikus fokon állók között. Ilyen funkcióban érintkezik például a gyülekezettel vagy a zsinatra összegyűlt klérussal, de különösen szembetűnő a párhuzam az exkommunikációban játszott szerepe és aközött, amelyet a nyilvános vezeklők nagycsütörtöki visszafogadásában játszik.[13] A szertartás logikája szerint a püspök mint a szentség legmagasabb fokán álló személy illetékessége a kőből, illetve az eleven tagokból épült Egyházra, vagyis a templomra és a gyülekezetre terjed ki — az ezen kívül rekesztett vagy kirekesztés előtt álló személlyel csak közvetítő útján érintkezhet.[14] A főesperes tehát a templom kapuja elé áll, és a vétkest néven nevezve, a következő formula háromszori kimondásával formálisan megadja neki az utolsó lehetőséget, hogy tisztázza magát az egyházmegyei zsinat előtt:

[10] A fordításkor a kódexben romlott *respiceret* (nézzen valahová) olvasat helyett a párhuzamos helyeken is szereplő *resipisceret* (eszméljen föl, térjen magához) változatot vettük figyelembe.

[11] Vö. Mt 18,17 — a bibliai helyeket a *Szent Biblia az egész keresztyénségben bévött régi deák bötűből.* Formika Máté, Bécs 1626. (Ford. Káldi György) szerint fordítjuk; publikánus, azaz vámszedő.

[12] A kódexben álló *tempestas* (vihar, rossz időjárás) a párhuzamos helyeken nem szerepel.

[13] A H megfelelő ordói a kódex legelején, illetve a 44r oldaltól kezdve olvashatók.

[14] A jelenséghez ld. Arnold van GENNEP: *Átmeneti rítusok.* L'Harmattan, Budapest 2007. (Kultúrák keresztútján 9) (Eredetije: *Les rites de passage.* Párizs 1909. Ford. Vargyas Zoltán) 60.

N., a katolikus hit atyja a szent zsinat elé hív téged.

A kódex ezután cím vagy rubrika (szertartási utasítás) nélkül mindjárt a tulajdonképpeni, itt *Canonica instituta* kezdetű exkommunikációs formulát közli. Más forrásokban ez a szöveg rendszerint az *Alia, terribilior excommunicatio* (másik, rettenetesebb kiközösítés) címen szerepel. Ezt logikusan már ismét a püspök mondja, de nem egyértelmű, hogy a templomon belül vagy kívül. Az utóbbi mellett szól, hogy az exkommunikáció befejezését és a vele párhuzamos visszafogadási rítust —amint arra hamarosan kitérek— a templom kapujában végzik. A teljes formula mindenesetre így hangzik (ezt a H más forrásokhoz képest nem rövidíti):

A kánoni rendelkezéseket és a szent atyák példáit követve az Egyház erőszaktevőit, azaz a rablókat, fosztogatókat és gyilkosokat, N-t, az Atya és a Fiú nevében és a Szentlélek erejében, valamint azzal a tekintéllyel, amely a püspökökre Péter, az apostolok fejedelme révén átszármazott, az Anyaszentegyház ölétől elválasztjuk, és örök átok anatémájával sújtjuk. Legyenek átkozottak a városban, átkozottak a mezőben, átkozott a csűrjük, átkozottak a maradékaik! Átkozott a méhük gyümölcse és földjük gyümölcse! Átkozottak bemenvén és kijővén,[15] legyenek átkozottak a házban, és érjék utol őket mindazon átkok, melyeket az Úr Mózes által szórni szánt az isteni törvényt áthágó népre! És legyen rajtuk anatéma, maranatha, azaz vesszenek el az Úr második eljövetelekor! Senki keresztény ne köszöntse ő[ke]t, senki pap ne merészeljen nekik misét mondani vagy megáldoztatni őket! Szamártemetéssel temettessenek el,[16] és ganéjjá legyenek a föld színén![17] És amiképpen e szövétnekek kezeinkből elhajíttatván kialszanak, azonképpen aludjék ki az ő szövétnekük mindörökké,[18] ha netalán észre nem térnek, és Isten Egyházának, melyet megsértettek, javulással és méltó bűnbánattal eleget nem tesznek!

A H exkommunikációs ordója ezzel a szöveggel befejeződik, és mindjárt elkezdődik a vele összefüggő visszafogadási ordó. Ez utóbbinak kezdő rubrikája azonban alkalmat ad az exkommunikációs szakasz kiegészítésére. Azokban a forrásokban ugyanis, amelyek a recepciós ordónak ezt a kezdő rubrikáját ismerik, az exkommunikációs ordó is jellegzetes, párhuzamos mozzanatokkal zárul. Ezek a következők: A püspöki kiátkozásra a nép háromszoros *Amen, Fiat* vagy *Anathema sit* felkiáltással válaszol. A püspököt a formula elmondása közben ti-

[15] Vö. Dt 28,16–19 — a fordításkor a kódex romlott *maledicti in horreo* (átkozottak a csűrben) olvasata helyett a Vulgata és a liturgikus szövegpárhuzamok *maledictum horreum* változatát vettük figyelembe. Alább, az „ő[ke]t"-nek megfelelő helyen hibásan egyes számú névmás *(ei)* áll a többes számú *eis* helyett.

[16] Vö. Jr 22,19

[17] Vö. Jr 8,2; 16,4

[18] Vö. Prv 13,9; 20,20; 24,20; 31,18; Job 18,6; 21,17

zenkét áldozópap veszi körül, kezükben égő mécsesekkel vagy gyertyákkal, amelyeket a formula befejezésekor a földre dobnak és lábukkal eltaposnak. A tizenkét pap az Egyház teljességét, a Krisztus körüli apostoli kollégiumot jeleníti meg, amint például a nagycsütörtöki krizmaszentelési misében is.[19] Ezt követően a püspök köteles érthetően —azaz valószínűleg népnyelven— elmagyarázni a kiközösítés jelentőségét, hogy mindenki tisztában legyen vele: a vétkessel a továbbiakban minden érintkezés tilos azt az egy esetet nem számítva, ha valaki a bűnbánat fölindítása érdekében fordul hozzá. Végül előírják az ordók, hogy a püspök levélben értesítse püspöktársait a kiközösítés tényéről. A H-ból ez a rubrika hiányzik. Elhagyása egyébként nem idegen a H szerkesztőjének eljárásától, aki az allokúciónál és számos más fejezetben is előszeretettel tömöríti föltételezhető mintapéldányainak szöveganyagát.

A visszafogadási ordó e rubrika megfelelőjével kezdődik, amelyet viszont a H is hiánytalanul közöl. Ez előírja, hogy ha a vétkes bűnbánatra indul, bocsánatért folyamodik és javulást ígér, akkor az őt korábban kiközösített püspök fogadja a templom kapujában, ismét tizenkét áldozópap társaságában. Jelen kell, hogy legyenek azok is, akikkel szemben az illető méltánytalanságot követett el, és akiknek elégtétellel tartozik, vagy akik igazolhatják, ha már jóvátette, amit elkövetett. Ekkor megkérdezi a püspök, hogy hajlandó-e a bűneiért előírt kánoni vezeklést vállalni.[20] Ha a kiközösített erre háromszor leborulva megvallja bűnét, kéri a vezeklést és biztosítékot ígér, a püspök kézen fogja, bevezeti a templomba és visszahelyezi az egyházi és szentségi közösségbe. A kézfogás és a bevezetés a keresztelési liturgiát idézi föl, amely megismétlődik a nyilvános vezeklők visszafogadásának rítusában is.[21]

[19] H 54^{v}–55^{r}; *Pontificale Romanum* (4. jegyzet) 569., ill. 574.

[20] A kánoni vezeklésről röviden ld. Auguste BOUDINHON: „Penitential Canons", in *The Catholic Encyclopedia XI.* Robert Appleton Company, New York 1911. 2011. október 13. <http://www.
newadvent.org/cathen/11636a.htm>.

[21] E gyakorlat még nem szerepel a keresztelés rendjének legősibb római forrásaiban, a *Sacramentarium Gelasianum*-ban és a *XI. Ordo Romanus*-ban, ld. Cunibert MOHLBERG OSB — Leo EIZENHÖFER OSB — Petrus SIFFRIN OSB: *Liber sacramentorum Romanæ æcclesiæ ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56).* Casa Editrice Herder, Róma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4) 42skk.; Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge.* Peeters, Louvain 1931–1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29) II. 417skk., e rendtartások ugyanis különálló baptisztériumot föltételeznek. A középkorban és az újkorban azonban általános a bevezetés rítusa, ld. pl. *Rituale Romanum* (7. jegyzet) 15., ill. 23; *Pontificale Romanum* (4. jegyzet) 556–558., ill. 561–563. és H 47^{r}, 96^{r}

Ezeket a szabályokat egy új bekezdés követi a kódexben, amely minden bizonnyal már a recepciós formula elmondása utánra vonatkozik. Eszerint a püspök kirója a kánonilag szükséges elégtételt, majd levélben értesíti püspöktársait a visszafogadásról. A rubrika nyomatékosítja, hogy senki nem közösíthet ki más ordinárius fennhatósága alá tartozó személyt az illetékes tudta és beleegyezése nélkül.

Maga a formula zsoltárok és précesz (esedezések, fohászok) után hangzik el: ezek a bűnbánati liturgiákra általában is jellemzők, liturgiai szerepük pedig a latin hagyományban általában valamely pap által mondott, a szertartássort lezáró, betetőző könyörgés fölvezetése.[22] Három, az úgynevezett hét bűnbánati zsoltár közé tartozó zsoltárt említ a szöveg: az 50., a 129. és a 142. zsoltárt. A précesz négy, más helyzetekben is jól ismert, de itt az oltalomkérés és a lélekhívás tematikája alapján összeválogatott zsoltárversből áll,[23] majd következik a tulajdonképpeni, *Deus immensæ* kezdetű recepciós formula:

> Mérhetetlen megbocsátás és fölbecsülhetetlen türelem Istene, ki az emberi törékenységnek az ördögi cselvetés irigysége folytán végbement bukását a te Egyszülött Fiadnak, a mi Urunk, Jézus Krisztusnak drága vérével méltóztattál helyrehozni: hajlítsd, kérünk, a te kegyességednek fülét a mi esedezéseinkre, és erre a te szolgádra, N-re, ki a halál szerzőjének sugallatára nem félt útját tőled, az igaz élettől vétkesen elfordítani és magát az anatéma bilincsébe helyezni, most, midőn bűnét megbánva visszatér, derűs arccal tekints, és midőn zörget, a te könyörületességed ajtaját méltóztassál neki megnyitni, hogy a Szentlélek erejétől megelőzve, kinek ajándékából megadatik minden bűnök elengedése, és mind a te szent apostolaid közbenjárására, kiknek bűnöket oldó és kötő papi hatalmával, jóllehet méltatlanul, mi is élünk, őt a Szentegyház testébe megtisztítva és föloldozva visszahelyezd, és mindazoknak, kik ugyanazon bűnnek álnokságától akár cselekedet, akár tudás, akár beszéd, akár étkezés, akár lakás által beszennyeződtek, a te malasztodnak gyógyszerével állítsd helyre egészségét, és őket megfeddvén, de feloldozván, s mint olyanokat, kiknek a te igaz ígéreted szerint nem kívánod halálát, bűneik bocsánatát megadjad, a te nyájadba befogadd, és az örök élet mindig zöldellő rétjeire elvezesd! Ugyanazon a mi Urunk.

A kiközösítési és visszafogadási ordó szövegi szerkezete, amelynek eredetét a H esetében kutatjuk, a címek, rubrikák és tételkezdetek szerint így foglalható össze: A kiközösítési ordó a *Qualiter episcopus excommunicare infideles debeat* cí-

[22] A précesz alapvetően a bűnbánati napok zsolozsmájában szerepel a hóra végén, a könyörgés előtt. A liturgikus imádságoknak azonban legalapvetőbb szerkezeti képlete az ún. szuffrágiumforma, amelyben egy jellegzetes énektételt (antifóna, zsoltár, himnusz) egy vagy több párvers (azaz rövidebb-hosszabb précesz) és könyörgés követ. Ebbe a típusba tartoznak olyan közkeletű szövegek is, mint az Úrangyala vagy az étkezés előtti és utáni imák.

[23] Vö. Ps 85,2; 19,3; 30,3; 88,23

met viseli. Ezt követi az *Episcopus cum excommunicare* kezdetű rubrika, majd az *Audistis dilectissimi* allokúció. Az allokúció és a tulajdonképpeni kiközösítési formula között a *Tunc archidiaconus* kezdetű rubrika és a rövid, *Catholicæ fidei* kezdetű felszólítás alkot átmenetet, majd az e kezdőszavakkal fennmaradt hosszabbik *Canonica instituta* exkommunikációs formula zárja az ordót.

A visszafogadási rítus a *Qualiter episcopus reconciliet vel recipit excommunicatum* címmel indul, majd a *Cum aliquis excommunicatus* rubrika következik. A sorrendben itt, de új egységként, iniciáléval következő *Tunc episcopus apprehensa* és az ezt folytató *Post hæc secundum modum culpæ* rubrika valószínűleg szerkesztői tévedés eredményeként került ide, a tulajdonképpeni visszafogadási formula elé, logikus helye —amint több párhuzamos forrás megerősíti— a formula után lenne. Ezt az apró tévedést a lényegi tartalom sérelme nélkül figyelmen kívül hagyhatjuk. Magát a formulát az 50., 129. és 142. zsoltár, majd a *Salvum, Mitte, Esto, Nihil* précesz vezeti föl, a visszafogadási formula a *Deus immensæ* kezdetű könyörgés. A két ordó szerkezetét így vázolhatjuk:

EXCOMMUNICATIO	RECONCILIATIO
Qualiter episcopus excommunicare	*Qualiter episcopus reconciliet*
Episcopus cum excommunicare	*Cum aliquis excommunicatus*
Audistis dilectissimi	Ps 50, 129, 142
Tunc archidiaconus	Salvum, Mitte, Esto, Nihil
Catholicæ fidei	Deus immensæ
Canonica instituta (1.)	*Tunc episcopus ... Post hæc secundum modum*

E szövegválogatás eredetét kutatva egyrészt további pontifikálék, másrészt — mivel az egyházfegyelmet érintő szertartásról van szó— kánonjogi munkák merülhetnek föl. Korszakhatárnak a kódex leírását, azaz legkorábban a XI. század utolsó évtizedeit kell tekintenünk.[24] Mérlegelve, hogy a H maga is liturgikus gyűjtemény, a szóba jöhető párhuzamok között elsőbbséget élveznek azok, amelyek liturgikus kontextusban hagyományozódtak.

Legkézenfekvőbb az előzményeket a közép-európai rítusterületen a X. század közepétől fogva alapvető jelentőségű Német-római pontifikálában (*Pontificale Romano Germanicum,* a továbbiakban: PRG) keresni.[25] Itt valóban megtalálható

[24] Egyes kutatók a XII. század elejére teszik a kódex keletkezését. SZENDREI Janka (1. jegyzet) a hangjelzés egyes rétegeiről, VESZPRÉMY László: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása", *Századok* CXXXII (1998/1) 226. a főszöveg írásának egészéről vélekedik így.

[25] Kritikai kiadása Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle* I–III. Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269). A H és a PRG viszonyával

a H tételanyagának szinte teljes sorozata, kivételt egyedül a főesperes felszólítására vonatkozó *Tunc archidiaconus — Catholicæ fidei* tételpár képez, továbbá a bűnbánati zsoltárok és a précesz válogatása tér el feltűnően, még ha e részletek általában nem is alkotják az ordók legszilárdabb összetevőjét.[26] A PRG-ben azonban az *Audistis dilectissimi* és a *Canonica instituta* is egy másodlagos sorozat része, ráadásul egy további allokúcióval és egy azonos kezdetű, de rövidebb exkommunikációs formulával kiegészítve. (Ezeket követi egy további szöveg, amely a később részletezendő párhuzamok fényében függelékesnek mutatkozik.) A PRG közismert sajátossága, hogy enciklopédikus igénnyel gyűjti egybe a formulákat, vagyis egy funkcióhoz nem csupán egy szöveget rendel, hanem több lehetőséget fölvonultat. A H-ban található szövegek e lehetőségek közül valók, de hiányoznak a PRG elsőként közölt, ezért valószínűleg előnyben részesített ordójából, amelynek jellegzetes szövegei a *Noverit caritas* allokúció és az *Igitur quia monita* exkommunikációs formula. A képletet tovább színezi, hogy a PRG-ben az ordó címadása és kezdő rubrikája egyébként a H-ban olvashatóval azonos, de az elsődleges, *Noverit caritas — Igitur quia monita* tételpárt vezeti be.

Szintén megegyezik a két forrásban a visszafogadási ordó címe és bevezető rubrikája, de már a zsoltárok és a précesz közvetett kapcsolatban sem látszanak állni, a *Deus immensæ formula* pedig ha meg is van a PRG-ben, további hét formula mellett szerepel a harmadik helyen. Tovább rontja a két rekonciliációs ordó kapcsolatának esélyét, hogy a PRG-ben a szertartást ünnepélyes főpapi hármasáldás zárja, amelynek a H-ban nyoma sincs (jóllehet pl. a zsinati ordóban használ ilyen püspöki áldásokat), a PRG-ből viszont a H záró rubrikája hiányzik.

Hogy a PRG ordója szilárd és elterjedt anyagot közöl, azt megerősíti Edmond Martène nagyszabású gyűjteménye, aki négy XI. századi franciaországi pontifikálában is találkozott ezzel a sorozattal.[27] Az ugyanitt[28] és másutt is[29] ol-

---

egy megjelenés előtt álló tanulmányomban részletesen foglalkozom: „A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále", in KOVÁCS Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai. Budapest, 2010. szeptember 8–10.* Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest 2011.

[26] A H-ból ismert négy verspárból álló précesz nagyobb mintavétel után jellegzetesnek tűnik, de a PRG ordójának is maradt fönn olyan változata, amely a précesz tekintetében ezt a változatot követi. MARTÈNE (27. jegyzet) szerint ilyen egy, azóta elveszett, XII. századi noyoni forrás (Martimort [27. jegyzet] 207.).

[27] Edmond MARTÈNE OSB: *De antiquis ecclesiæ ritibus etc.* Antwerpen 1764. Liber III. Caput IV–V. = uő: *De antiquis Ecclesiæ ritibus libri.* Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim

vasható, angol és francia területen elterjedt formulárék azonban azt is érzékelte-

---

1967–1969. II. 903skk. IV. és V. kiközösítési és I. visszafogadási ordója felel meg a PRG-nek. A Martène-féle gyűjtemény forrásainak azonosítását Aimé-Georges MARTIMORT: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1978. (Studi e Testi 279) végezte el. A szóban forgó kéziratok Martimort 207., 153., 154. és 280. tétele. Lelőhelyük és eredetük sorrendben: 1) nem azonosítható, 2) Párizs, Bibliothèque Nationale, ms. latin 820 (Regius 3866): salzburgi eredetű, Sées katedrálisára alkalmazva, a XI. század 2. feléből, 3) Vendôme, Bibliothèque municipale, ms. 14: pontosabb eredete nem egyértelmű, a XI. század 1. feléből, 4) Róma, Biblioteca Valliscelliana, cod. D. 5: beneventán írású, így vsz. dél-itáliai kódex, a XI. századból.

[28] A MARTÈNE (27. jegyzet) által közölt további kiközösítési formulák a következők: Ordo I. (MARTIMORT [27. jegyzet] 23 = Rouen, Bibliothèque municipale, ms. A 27 = Saint-Germans [Cornwall], X. század): *Sic maledicendi sunt ... Divinitatis suffragio.* Ordo II. (Martimort 864 = Rouen, Bibliothèque municipale, ms. A 293 = Jumièges [?], XII. század: *Multæ malignitatis ... Nunc ergo auctoritate.* Ordo III. (uo.): *In primis dicatur [Ps 3] ... Kyrie, Pater noster, Domine non secundum, Et veniat, Esto ... In spiritu humilitatis.* Ordo VI. (Martimort 868 = Rouen, Bibliothèque municipale, ms. A 425, ld. még Párizs, Bibliothèque Nationale, ms. latin 13074 toldalékos bejegyzését, X. század): *Ex auctoritate Dei.* Ordo VII. (Martimort 869 = eredetije nem azonosítható, a formula I. Richárd 990. június 15-i formulájának bővítése, utóbbihoz ld. Rouen, Bibliothèque municipale, ms. A 143): *Ex auctoritate Dei Patris* (nem azonos az előzővel, számos formula használja ezeket a kezdőszavakat). — A PRG-től független visszafogadási formulák közül ezeket közli: Ordo II. (Martimort 261 = eltűnt, a katalógus alapján egykor a párizsi Bibl. Nat. Lat. 13070 és 13072 jelzetű kódexe volt = Reims, XIV. század): *Auctoritate Dei omnipotentis ... Prostrato eo dicitur Cor mundum, [Ps 50], Salvum, Mitte, Nihil ... Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis ... Dominus Iesus Christus qui beato Petro ... Absolvimus te vice ... Absolutionem tribuat.* Ordo III. (Martimort 115 = Rouen, Bibliothèque municipale, ms. Y 62a = Évreux, XV. század): *Absolutio excommunicatorum fiat ... [Ps 50], Salvum, Mitte ... Praesta quæsumus omnipotens Deus huic.* Ordo IV. (Martimort 437 = Párizs, Bibliothèque Nationale, ms. latin 1224 = Séez, XV. sz.): *Excommunicatus spoliatus ... Praesta Domine huic famulo ... Deus cui proprium ... Auctoritate Dei et beatorum.* Uo. eretnekekre: *[Ps 50], Salvum ... Deus cui proprium ... Dominus noster Iesus Christus per suam piissimam.*

[29] A kezdetleges pontifikálék anyagát Niels Krogh RASMUSSEN — Marcel HAVERALS: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque.* Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49) kivonatolta. Ezek közül csak kettőben találtunk exkommunikációs formulát: Szentpétervár, Orosz Nemzeti Könyvtár ms. Q. v. I, no 35 (Sens, 900 körül): *Immensus dolor ... Deinde excommunicamus Gauzfridum ... Hos et omnes ... Sicut hæ lucernæ* (egyetlen formula, vö. MARTÈNE [27. jegyzet] II. 904–912.). Párizs, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 943. (Canterbury, X. század 2. fele): *Auctoritate Dei ... sic exstinguatur.* Más rendelkezésünkre álló pontifikálékban egyáltalán nem szerepelt a kiközösítés rítusa. Ezek bibliográfiájához ld. saját közleményünket: „Középkori pontifikálék Magyarországon", *Magyar Könyvszemle* CXXVI (2010/2) 242–247. További, közvetlenül tanulmányozott külföldi pontifikálékban rendszerint a PRG anyagával találkoztunk, legföljebb a rubrikák megfogalmazásában jelentkeztek kisebb variánsok, illetve egy forrásban (34. jegyzet) a Burchard-féle visszafogadási rendet ismertük föl.

tik, hogy a PRG és a H anyaga mellett ettől teljesen független sorozatok is népszerűek voltak. Jellemző, hogy az európai pontifikále-hagyományok legjavát összefoglaló, és a XIII. század végétől lassan kizárólagossá váló Duranduspontifikále egyiket sem hasznosítja.[30] Anyagunk tehát elég elterjedt ahhoz, hogy párhuzamait, eredetét kutathassuk, de elég sajátos is, hogy egy jól körülírható hagyományvonal képviselőjeként foglalkozzunk vele.

További eredményekre csak a pontifikálék hátterében álló kánonjogi és formulagyűjtemények azonosításával juthatunk.[31] A PRG-vel teljesen azonos rendben közli az exkommunikáció menetét a IX–X., illetve a X–XI. század fordulójának két jeles kanonistája: Regino prümi apát[32] és Burchard wormsi érsek.[33] A visszafogadási ordónak a PRG-ben és a H-ban közös címe és kezdő rub-

[30] A Durandus-pontifikále (4. jegyzet) kiközösítési ordójának váza a következő: Excommunicatio minor: *Confiteor Deo et tibi ... Auctoritate Dei omnipotentis.* Excommunicatio maior: *Cum ego N. talem primo.* Anathema: *Quando vero anathema ... Quia N. diabolo suadente ... Et omnes respondent: Fiat (3x) ... Quo facto tam pontifex. — Circa absolutionem vero ... Secundum est, ut reconcilietur ... [Ps 50, 66] Et in quolibet versu ... Salvum, Nihil, Esto ... Deus cui proprium ... Praesta quæsumus Domine huic famulo ... Auctoritate Dei omnipotentis ... Reduco te in gremium ... Tertium est quod absoluto.* Anatéma esetén ez a rend annyiban bővül, hogy mind a hét bűnbánati zsoltárt elmondják, illetve a szertartás végét még kiegészítik a *Maiestatem tuam quæsumus Domine* és a *Deus misericors Deus clemens* könyörgéssel, végül a püspök áldást ad.

[31] Ezekről általában ld. Jules BESSON: „Collections of Ancient Canons", és Auguste BOUDINHON: „Formularies", in The Catholic Encyclopedia III. Robert Appleton Company, New York 1908., 2011. szeptember 29. <http://www.newadvent.org/cathen/03281a.htm> ill. uo. VI. kötet, 1909. <http://www.newadvent.org/cathen/06141a.htm>.

[32] Kritikai kiadása: WASSERSCHLEBEN, F. G. A. (ed.): *Reginonis abbatis Prumiensis libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis.* Guil. Engelmann, Lipcse 1840. 369skk. Regino († 915) Ratbod trieri püspök utasítására állította össze 906 körül két részből álló, *De ecclesiasticis disciplinis et religione Christiana* című kézikönyvét, amelyet a püspök egyházmegyei vizitációihoz szánt segédletül.

[33] Kritikai kiadása: BURCHARDUS WORMATENSIS: „De excommunicatione", in *Decretorum liber undecimus.* Migne, Párizs 1853 (Patrologia Latina 140) 355skk. Burchard († 1025) két munkatársával, Walter speyeri psüpökkel és egy Albert nevű szerzetessel Brunicho wormsi prépost javaslatára állította össze 1013 és 1023 között 20 könyvből álló művét, mely a *Collectarium canonum,* a *Libri decretorum* vagy egyszerűen a *Brocardus* címet viseli. Munkája a maga korában rendkívül népszerű volt, de megbízhatóságához és forrásmegjelöléseihez gyakran fér kétség. Burchard korai magyarországi ismeretét és használatát föltételezi a H alapján SOMOGYI Szilvia: „A Hartvik-agenda és a kánonjog" című dolgozata. Az eredeti előadás az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának Középkori Magyar Történeti, Történelem Segédtudományai és Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Programja konferenciáján hangzott el Budapesten, 2011. június 3-án. A dolgozat megjelenése a konferencia tanulmánygyűjteményében várható.

rikája Reginónál is olvasható, Burchardnál azonban hiányzik a cím itt és az exkommunikációs ordónál is. Regino a rubrika után egyáltalán nem közöl liturgikus formulát a visszafogadáshoz. Burchard rendtartása több ponton kapcsolódik a H-éhoz: a hét bűnbánati zsoltárt írja elő (az 50., 129. és 142. mindegyike ezek közül való), précesze egyetlen sorrendcserétől eltekintve a H-ból ismert, és a befejező rubrikát is ugyanabban a megfogalmazásban tartalmazza. Ugyanakkor nem található meg nála a H ordójának középpontjában álló *Deus immensæ* formula, amely pedig, ha nem is kizárólagosan, de szerepelt a PRG-ben.

A Regino és Burchard által közölt ordó távolabbi eredetéről nehéz lenne végleges állításokat tenni. Burchard ugyan megadja az egyes formulák forrását (az *Audistis dilectissimi* szerinte az Arles-i Zsinat 1., a hosszabbik *Canonica insituta* a Tours-i Zsinat 2. fejezetéből való),[34] de éppen a mintegy száz évvel korábbi Regino-gyűjteménnyel és a PRG-vel való kapcsolata jelzi, hogy kész összeállítást örökölt.

Figyelemreméltóbb, hogy ugyanez a sorozat található meg az Étienne Baluze által a *Capitularia regum Francorum* második kötetének függelékeként közreadott Marculf-féle formulagyűjteményben,[35] amely Nagy Károly-korabeli átszerkesztések ellenére alaprétegében a VII. század közepének párizsi viszonyait tükrözi. Eddigi kutatásaink során ez a gyűjtemény bizonyult a H-ban fölhasznált szövegek legkorábbi forrásának, így az eredeti anyag keletkezésének legalábbis terminus ante quem-jeként a Marculf-gyűjtemény keletkezési idejét rögzíthetjük.

A négy, H előtti forrás (időrendben: Marculf, Regino, PRG, Burchard) anyagát összevetve azt látjuk, hogy bennük az exkommunikációs ordó elsődleges és

[34] Hasonló forrásmegjelölések olvashatók egy XIII. század eleji arles-i pontifikálában (Escorial, Real biblioteca, ms. J. III. 24. 114skk.), amely szerint a *Noverit caritas* allokúció és az *Igitur quia monita* formula a Roueni Zsinat 3., az utóbbi *Dominicis igitur* szakasza (amely e kódex szerint önálló formula) az Arles-i Zsinat 5., a *Canonica instituta* pedig (ez a kéziratból már hiányzik, de a lapalji cím minden bizonnyal rá utal) a Tours-i Zsinat aktáinak egyik fejezete. Egy ugyancsak XIII. századi messinai (Szicília) pontifikále (Madrid, Biblioteca nacional, ms. 678. 146skk.) szintén a Roueni Zsinatot tartja a *Noverit caritas,* de a *Dominica igitur* szakasz és a záró rubrika forrásának is, és a *Canonica instituta*-t az arles-i kódexszel tartva a Tours-i Zsinatnak tulajdonítja. Ugyanitt a visszafogadás teljesen a Burchard-féle rendet követi, de címfelirata az Orange-i Zsinatra hivatkozik.

[35] „Marculfi monachi formularum libri duo", in Étienne BALUZE (ed.): *Capitularia regum Francorum.* Antonius Zatta, Velence 1773. II. 252skk. A Marculf-gyűjtemény a frank formulárék legfontosabbika, szerzője Párizs Landri nevű püspökének (650–656) ajánlotta. A korai karolingok idejében hivatalos szöveggyűjteményként kezelték. Nagy Károly korában kiegészítették és újraszerkesztették *Formula Marculfina ævi Karolini* címen. Baluze kiadása már ezt az állapotot mutatja.

másodlagos formulakészlete zárt, teljes, és sorrendjét tekintve is kötött egységet alkot. A sorozat zárótétele a rövidebbik *Canonica instituta* formula. Utána függelékesen újabb szövegváltozatok következhetnek ugyan, de ezek már csak egy-egy forrás esetlegességei. A formulák közt tehát megállapíthatunk egy elsődleges változatot *(Noverit caritas — Igitur quia monita),* egy, ezzel szorosan összekapcsolódó, tehát gyakorlatilag tőle függetlenül elő nem forduló másodlagos változatot *(Audistis dilectisimi — Dominicis igitur — Canonica instituta 1–2.)* és egy harmadlagos réteget, amelyben további, csak az egyik vagy másik forrásra jellemző formulalehetőségek kaphatnak helyet. Az elsődleges és a másodlagos sorozat a négy forrásban megegyezik, csupán Burchard hagyja el a címet, de utal többletként a zsinati forrásokra. A közös rész szerkezete így foglalható össze:

ELSŐDLEGES SOROZAT	MÁSODLAGOS SOROZAT
Qualiter episcopus excommunicare	Audistis dilectissimi
Episcopus cum excommunicare	Dominicis igitur
Noverit caritas	Canonica instituta 1. (hosszabb)
Igitur quia monita	Canonica instituta 2. (rövidebb)
Et respondeant omnes	
Post hæc episcopus	FÜGGELÉK

Az exkommunikációs szövegektől függetlennek mutatkozik a visszafogadási rész. Ez a Marculf-gyűjteményben még egyáltalán nem szerepel. Reginónál megtalálható a cím és a kezdő rubrika, de nincsenek formulák. A PRG az első, ahol a Regino-féle cím és rubrika után formulák egész sorozatát találjuk, mégpedig egy zsoltárok-précesz-könyörgés-áldás szerkezetbe illesztve (a tulajdonképpeni formula a könyörgéssel azonos). A dramaturgiai vázat a megtérőnek a templom kapujában való befogadása és a templomba való bevezetése jelenti. Mind a gesztusok, mind a formulák egy része a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadásának rítusából származik.[36] Az ordó képlékenyebb, kevésbé megállapodott voltáról árulkodik, hogy Burchard, aki a kiközösítés rendjében hűségesen követte elődeit, itt eltér a PRG-től. A címet következetesen elhagyja, de más zsoltár- és préceszválogatást ad, amelynek vezérmotívuma a PRG-vel szemben nem az oltalomkérés-lélekhívás, hanem a bűnbánat és a megszabadulás. Formulái ugyan szerepelnek a PRG-ben, de ennek —tekintve az utóbbi enciklopédikus jelegét— nincs különösebb jelentősége. Végül Burchard terjedelmes befejező rubrikát fűz az ordóhoz, amely a PRG-ben még nem szerepelt, újabb könyör-

[36] A H 44^{r} oldalával kezdődő nagycsütörtöki ordó végén általános bűnbánati imádságok sorozata áll, amint más, párhuzamos rendtartásokban is. Ezekben a PRG visszafogadási formuláinak némelyike, vagy azok változatai, elemei is megtalálhatók.

géssel zárja le a szertartássort, de elhagyja a püspöki áldást.

Az előzményeket mérlegelve a H szerkesztőjének vagy szerkesztőinek eljárását így jellemezhetjük: A kiközösítési ordóban egy frank eredetű, de a X–XI. századra jellegzetesen közép-európaivá („németté") vált anyagból merítettek, amely mind a később általános Durandus-féle formuláktól, mind az angol és francia területen elterjedt formulák többségétől eltér. Közvetlen forrásuk valószínűleg a PRG volt, de —mint a magyarországi liturgia kezdeteinél annyiszor—[37] tudatosan törekedtek az anyag egyénítésére. A VII-től a XI. századig zárt egységként hagyományozott sorozatot megbontva fölhasználták a címeket és a rubrikákat, de egyetlen szöveget sem emeltek át az elsődleges formulakészletből. Ehelyett a másodlagos sorozat egy-egy tételét alkalmazták, és közéjük illesztettek egy, máshol még nem dokumentált mozzanatot, a főesperes háromszori felhívását a kapuk előtt. Mindeddig ez bizonyult a H ordója legeredetibb rituselemének.

A visszafogadási ordó a PRG és Burchard rendtartásának elemeit vegyíti egyéni módon. A PRG-ből, közvetve pedig Reginótól származik a cím és a kezdő rubrika, valamint a tulajdonképpeni formula. Burchard hatása érezhető a zsoltárok és a précesz válogatásában (az utóbbiakban egy jelentéktelen sorrendcserét regisztráltunk), valamint tőle való a befejező rubrika. A két forrás közül egyik sem lehetett kizárólagos: a PRG-féle zsoltárválogatás és précesz semmilyen kapcsolatban nem látszik lenni a H-val, maga a formula viszont Burchardnál nem szerepel. Burchard művének használata önmagában is a H szerkesztésének „korszerűségét" jelzi: akkortájt mértékadó, száz évnél fiatalabb forrás került vele a H összeállítóinak látókörébe. Közvetítő kéziratok felbukkanását itt sem zárhatjuk ki, de eddigi eredményeink alapján a H ordóját tudatos kontamináció eredményének tartjuk, amelynek célja az exkommunikációs rendtartáshoz hasonlóan a korai magyar liturgiaváltozat sajátos és önálló mivoltának nyomatékosítása források tágabb körének figyelembevételével, a bennük foglaltak tudatos válogatásával, ötvözésével és újrarendezésével.

[37] Erről a folyamatról szól bő szakirodalmi tájékoztatással SZENDREI idézett munkája (1. jegyzet), valamint elsősorban a zsolozsma antifónaanyagára összpontosítva DOBSZAY László: *Corpus antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás.* Balassi Kiadó, Budapest 2003. A téma ismeretterjesztő összegzése uő: *Az esztergomi rítus.* Új Ember, Budapest s. a. Számos esettanulmány mutatott ki a közép-európaiakon túl elsősorban itáliai, másrészt nyugat- és észak-európai elemeket a hazai hagyományban.

TÁBLÁZATOS ÁTTEKINTÉS

MARCULF	REGINO	PRG	BURCHARD	HARTVIK
			Libro hoc	
			Quod autem (Orbán pápa)	
Qualiter episcopus	***Qualiter episcopus***	***Qualiter episcopus***		***Qualiter episcopus***
Episcopus cum	***Episcopus cum***	***Episcopus cum***	***Episcopus cum***	***Episcopus cum***
Noverit caritas	Noverit caritas	Noverit caritas	Noverit caritas (Rouen 3.)	
Igitur quia monita	Igitur quia monita	Igitur quia monita	Igitur quia monita (uo. 4.)	
Et respondeant	*Et respondeant*	*Et respondeant*	*Et respondeant*	
Post hæc episcopus	*Post hæc episcopus*	*Post hæc episcopus*	*Post hæc episcopus*	
Audistis dilectissimi	**Audistis dilectissimi**	**Audistis dilectissimi**	**Audistis dilect.** (Arles 1.)	**Audistis dilcetissimi**
				Tunc archidiaconus
				Catholicæ fidei
Dominicis igitur	Dominicis igitur	Dominicis igitur	Dominicis igitur (uo.)	
Canonica instituta 1.	**Canonica instituta 1.**	**Canonica instituta 1.**	**Canonica inst. 1.** (Tours 2.)	**Canonica instituta 1.**
Canonica instituta 2.	Canonica instituta 2.	Canonica instituta 2.	Canonica inst. 2. (Orange 5.)	
Anno nongentesimo		Excommunicatio		
Immensus dolor		Leonis		
Quamvis igitur		Leo episcopus servus		
Universis episcopis				
Orthodoxorum				
Ex auctoritate				
	RECONCILIATIO			RECONCILIATIO
		RECONCILIATIO		
	Qualiter episcopus		RECONCILIATIO	***Qualiter episcopus***
	Cum aliquis	***Qualiter epsicopus***		***Cum aliquis***
		Cum aliquis		**Ps 50 129 142**
		Ps 6 50 53 102	***Cum aliquis***	**Salvum**
		Exaudi	**Ps** 6 31 37 50 101 129 142	**Mitte**
		Salvum	**Salvum**	**Esto**
		Convertere	**Mitte**	**Nihil**
		Illustra	**Nihil**	
		Exaudiat	**Esto**	
		Mittat		
		Tribuat		
		Dominus custodiat		
		Praesta qs Dne huic		
		Maiestatem tuam (incipit)		**Deus immensae**
		Deus immensae	Praesta qs Dne huic	
		Deus qui peccantium	Maiestatem tuam	
		Deus cui proprium		
		Ops se Ds misericordiam		
		Ops se Ds humani		
		Fratres Ill. absolutionem		*Tunc episcopus*
				Post hæc secundum
			Tunc episcopus	
			Deus misericors	
			Post hæc secundum	
		Benedic Domine		
		Prostratos		

Dele
Exsurge